

Erciyes Üniversitesi
Türk Dünyası Araştırmaları Merkezi
Yayınları No : 2

TÜRKİYE CUMHURİYETİ DEVLETİNİN
KURULUŞ VE GELİŞMESİNE HİZMETİ GEÇEN
TÜRK DÜNYASI AYDINLARI
SEMPOZYUMU BİLDİRİLERİ

(23-26 Mayıs 1996)

Yayına Hazırlayanlar

Prof.Dr. Abdulkadir YUVALI
Doç.Dr. Mustafa ARGUNŞAH
Doç.Dr. Mustafa KESKİN
Yrd.Doç.Dr. Ayhan ÖZTÜRK

Kayseri - 1996

UMUMİ TÜRK TARİHİ'NİN EN BÜYÜK ALİMİ HOCAM
AHMED ZEKİ VELİDİ TOGAN¹

Prof.Dr. M. Fahrettin KIRZIOĞLU

GİRİŞ (Ailesi, Yetişmesi)

KÖYÜ, AİLESİ: Rahmetli *Togan* 'ın ülkesi *Başkurdili* 'nin merkezi *Ufa* (Temmuz 1992'de gördük, Yerliler, "Ufi" diyor), *Moskova* 'nın 1100 km. doğusundadır. *Ufa* güneyindeki *Isterlitamak* Kantonu güneydoğusunda *Işimbay* ilçesinin *Küzen* "Avul" u (köyü), O'nun doğduğu yer olup; doğusu *Urallar* 'ın ormanlık ve yaylak etekleri, batısı ise, düzlük bozkırdır. Bu köye adlarını veren "*Küzen-oğlu* " ailesi, (Kıpçak/Kuman Türkleri kolundan) "*Yurmatı*" uruğunun *Elçik-Temir* tübesinden, *Teltim* soyundan *Soklu-Kay* obasındadır. Bunların, bu köye *Ural Dağları* doğusundan geldikleri söylenir.

Adı bilinen ilk ata, XVII. Yüzyılda aynı köyde oturan *Küzen-Kart* 'ın torunu "*Iş-Togan* " (İkiz-Doğmuş) oğlu - Rusça kütük tesciline göre, aile adı sona getirilmiş olarak "*Çurak Küzenoğlu* "nun 1757'de yazılan bir arâzi senedinde, "*Tamga* "sı (Mührü) ve adı vardır. Bu *Çurak* 'ın torunlarından "*Küzenoğlu Velid Bay* "ın, geçen yüzyılın ortalarında *Küzen* 'in en büyük eşrafından ve "*Konak (Misafir)-Sâhibi* " olduğu, yaygın olarak biliniyordu. Bu zâtın, iki oğlu vardı: Büyüğü *Velî-Molla*, 1860 doğumlu olan küçüğü, "*Molla-Ağa* " da denilen *Ahmedşah* (Yerli ağzınca, "*Ahmedşa* "). İki kardeş de, kanton merkezi *Isterlitamak* 'taki "*Nogayoğulları - Medresesi* "nde okuyup, "*Molla (İmâm) İcâzeti* " almışlardı.

1 Rahmetliyi henüz görmeden: "*Azerbaycan Yurt Bilgisi* ", "*Atsız* ", "*Kopuz* " "*Bozkurt* " ve "*Çınaraltı* " dergilerindeki yazılarını okuyarak, hayrânı olmuşum. Memleketim olan *Kars* 'ta *Halkevi* 'nin aylık dergisi "*DOĞUŞ* "un, Temmuz 1941'e kadar 17 sayısını çıkarırken, Ekim 1939'dan itibaren ondan, Fakülte adreslerine gönderirdim. Ekim 1941'de *I.Ü. Edb.F. Tarih Bölümü* 'ne yazılınca, ilk görmeğe koştüğüm *Hocam, İstanbul* 'da çalışarak okuyacağımı bilince, kendi eserlerinin matbaa tashihleri; ertesi yıl, *Dr. Hasan Ferid CANSEVER* 'in yeniden çıkardığı "*TÜRK YURDU* " Dergisinin (8 sayı çıkabildi, resmen engellendi) yazı ve dağıtım işlerinin, ücretle bana verilmesini sağladı. *Haziran* 1943'e kadar, iki ders yılı, kendilerinden feyz aldım; 17 ay sürecek olan "İkinci- Askerlik"e alındım (Yd. Subay Teğmen). *15 Mayıs 1944 - 31 Mart 1947* arasında, "*Turancılık Suçu* "ndan *Hoca* tutuklu olduğundan, terhisten sonra, onun dersinden mahrum olarak, Mezun oldum. *Kültür Bakanlığı* 'mızın aylık dergisi, "*MİLLİ KÜLTÜR* "ün Aralık 1990 tarihli 79. Sayısında (s. 27-32), bir fotoğrafı ve bana yazdığı, "6.6.964" tarihli mektubunun klişesiyle, bir yazım yayınlandı: "*Doğumu'nun 100.Yıldönümü'nü Anarken, Rahmetli Hocam Ord.Prof.Dr. A. Zeki Velidi TOGAN (1890-1970) HATIRALARIM, TÜRK TARİHİ'Nİ ARAŞTIRMAYA KATKILARI* ". Bunda (s.29) anılan "6" adet Hatıraları ve (s.32) "*Soklıkayoğlu* " müste'âr (takma ad) imzalı "ESKİ (GÖK) TÜRK YAZISI" hakkındaki görüş ve öğüdü, çok değerlidir.

Velî-Molla, İslâm Uluları 'nın hayatını ve Türk Destanları 'nı iyi bildiğinden, yeğeni Zeki 'ye bunları anlatarak, sevdirmeyi başarmıştı. Molla- Ağa/Ahmedşah ise, büyük İslâm Alimi Kazanlı Şehâbeddin Mercânî 'nin, çağın anlayışına uyan eserlerinin tesirinde kalmış; Kırım 'da Gaspıralı İsmail Beğ 'in (dili, İstanbul-Türkçesi'ne uyan) Tercümân gazetesinin, sürekli okuyucusu olmuştu. O, askerliğini yaptığı Dağıstan 'da, bir yandan Arap- çasını geliştirirken, beriden Nakşibendî Tarikati 'ne girerek, "Zikrullâh " halkalarına da katılıyordu. Askerliğini bitirince (22 yaşlarında), "Hâcî" olup, İstanbul'u da görerek, evine dönmüştü (1883).

Molla-Ağa/Molla-Ahmedşah 'ın evi yanında, eski "Sibyan"/Mahalle-Mektebi benzeri 4 odalı (sınıflı) "Medrese " vardı. Burada, Kasım'dan Nevruz'a kadar dört-beş ay, 150-200 kadar çocuk, yazı öğrenir, Kur'an-i Kerim ve "İlm-i Hâl " (Din Dersleri) okurdu. Molla/Müderriş Ahmedşah 'ın bu Medrese 'de, çok çalışkan, güzel ahlâklı bir "Halife " (Muavin) sıfatlı Zekî adlı yardımcısı vardı. Ahmedşah ona-Oğlum olursa, senin adını, ona koyarım; o da senin ahlâkında olsun, diyerek, takdîrini belirtmiş.

Molla-Ağa/Hâcî Molla-Ahmedşah, köyleri Küzen 'in 15 km. kuzeyindeki Ütek köyü eşrafından, kendisi gibi hem İmâm, hem Molla-Müderriş ve 7 Odalı (Sınıflı) Medrese sâhibi olup, Buhara ile Hive 'de Farsça Yüksek Medreseler 'de okumuş, Satlıkoglu Kûfi 'nin, "Muallime " kızı Ummulhayât Hanım ile evleniyor (1889 kışına girerken). Küzenliler 'in, bilgi ve ahlâkını çok beğenerek, "Usta-Bike " (Bilgin-Hanım) dedikleri Muallime Ummul-hayat 'ın Küzen 'de 10 Aralık 1890 günü doğurduğu oğluna babası, sözünde durarak "Zekî " (Çok Temiz, Arı anlamında) adını veriyor. Çağın modasına uyularak Zekî, Babası'nın adını da başa alıp, "Ahmed Zekî "yi resmî kütüğe geçirtirken, Baba-Dedesi "Velîd-Bay "ın öz adını da, âile adı olarak kütüğe tescil ettirip, "Ahmed Zekî Velidî" (Rusça, "Validov ") yazılı Nüfus Cüzdanını (Kimliğini) alıyor. 1935 başlarına kadar, basılı eserlerinde ve kütükte, böyle anılıyor. Bizde 1934'te çıkan "Soyadı Kanunu 'na göre, (3 Haziran 1925'ten beri resmen T.C. Yurttaşları olan) Hoca, Viyana 'da iken, 5. Arka-Dedesi "İş-Togan "ın hâturasına, resmen "TOGAN " Soyadı 'nı alıp, tescil ettiriyor.

YETİŞMESİ: Ahmed Zekî, kolay okuma ve iyi yetiştirme bakımından, çok talihli idi. 5 yaşındayken Anası ona, Namaz-Sureleri 'nden başlayıp, Kur'an okumayı öğretti; 11 yaşına kadar Babası'nın Medresesi 'nde okurken Arapça, Anası'ndan Farsça, hususî olarak da Rusça öğreniyordu. Onların konuksever evinde, Akşam Namazları 'ndan sonra başlayan "Zikrullâh " sırasında, Yesevî Tarikati 'nden "Molla-Gül Divâne " denilen Kıpçaklı bir Derviş, güzel sesiyle: Mevlânâ Celâleddin 'den, Şemsi Tebrizî ve Şeyh 'Attâr 'dan Farsça; Ahmed Yesevî Hazretleri ile Ali-Şîr Nevâî 'den Türkçe şiirler okurken; küçük A. Zekî de, Anası'nın teşvik ve yardımıyla, Şiirleri, anlamını bilerek ezberlerdi. Bu yüzden "HATIRALAR "ında, "Dîvâne " mahlûsları bu Derviş 'ten, saygı ile bahseder.

A. Zekî, on bir yaşında iken, "Küzen Medresesi "nden mezun olunca, Ütek Köyü 'nde Dayısı Habib-Neccar 'ın idare ettiği, Orta-Derece 'de sayılan "Yedi Yıllık Medrese "ye devama başladı (1902). Medrese zamanında Dayısının evinde ve Kasım ayına kadar da köyleri Küzen 'de kalıp; bu köyün "Saban-Toyu " ve "Yıyın " adlı Bayramları 'nda: Güreş, At-Koşusu gibi şenliklerde eğleniyor ve evlerinin arıcılık ile yalıcılık işleriyle uğraşıyordu.

Ütek 'teki okuma sırasında, Müderrişisi olan Dayısı 'nın, Kazan şehrinde bastırıldığı Türkçe "Miftâhü't-Tevârîh "(= Tarihlerin Açarı) adlı kitabını özenle okuyordu. Böylece Dayısı, çok sevdiği Yeğeni Zekî 'de, Tarih Okuma sevgi ve alışkanlığını uyandırdı. Bu

arada, Hâcî olan Müderris Habibi- Neccâr 'ın, İstanbul 'dan satın alarak getirdiği, iki heğbe dolusu kitaplardan: (Osmanlı Vak'anüvîsi) Ahmed Cevdet Paşa'nın TARİH 'i, (1877-78 Türk Rus Savaşı'nın, Kars-Erzurum Muharebelerini, tanık olarak anlatan Erzurumlu) M. Arif Beğ 'in "Başımıza Gelenler " gibi, başkaca armağan verdiği kitaplardan: "İstanbul (Türkiye)-Türkçesi 'ni de öğrenmeğe başladığını ", Rahmetli biz talebesine de, türlü vesilelerle söylerdi.

Dayısı'nın Ütek-Medresesi 'nde okurken, Arapça ve Farsçası 'nı çok geliştiren ve Rusça 'yı da ilerletip, tercümeler yapabilen A.Zekî, buradan "Molla " derecesinde mezun oldu (1908). Babası, bir yıl önceki ilk Haccında aldığı Göz-Ağrısı (Trahom) yüzünden, 1906-1907'de Küzen Medresesi 'nin İdare ve Mollalığını, bilgisine güvendiği oğlu Zeki 'ye bırakmıştı. Böylece onu, kendisine halef edinmek istiyordu. Artık resmen "Molla "lık icâzetini alan Zeki 'ye Babası, Küzen Medresesi 'ni benimsemesi için, baskı bile yapmaya başlamıştı.

Bu yüzden, artık 18 yaşında olan A. Zekî, (Ütek'te Dayısı ile vedalaştıktan sonra) "29 Haziran (Rumî, 12 Temmuz Efrencî) 1908 " günü, bir torba dolusu giyecek ve eşyasını sırtlayıp, "Yüksek Tahsile gitmek üzere evden ve âileden, bir müddet için ayrı kalacağını" yazdığı kâğıdı, Babası'na verilmek üzere, görünür yere bırakarak, Küzen 'den kaçtı. İzini yitirmek için de, önce Astarkan ve sonra Orenburg 'a uğradı. Buralarda umduğunu bulamayınca, Yüksek Medrese ve Üniversite Şehri olan Kazan 'a gelip, burada okuma imkânını aradı. Kazan 'daki "Kasımiyye Medresesi "nde, yatılı olarak kalabildi ve çok sıkıntı çekti.

1908 Ders yılı başında Kasımiyye 'ye "Türk ve Tatar Tarihi " ile "Arap Edebiyatı Tarihi " Muallimliği 'ne tayin edildi. Kazan 'da, zengin bir çiftliği olan "Şalygin " soyadlı bir Rus Ailesi evinde pansiyoner kalması iki yıl sürdü. Bu arada, geliştirilmiş Ders Notlarından oluşan ilk eseri, "Türk ve Tatar Tarihi " adlı kitabını 1911 sonunda bitirip, 1912 başında Kazan 'da bastırıldı. Rusların Kazan Üniversitesi, bu Türkçe eseri, metod ve bilgi bakımından çok beğendiğinden, A. Zekî Velidî (Validov), bu Üniversite 'ye bağlı "Tarih ve Arkeoloji Cemiyeti "ne "Azâ " seçildi.

Rahmetli'nin Hayatı, Yetiştirmesi, Siyasete atılması, Başkurdili Mücâhidliği ve Devlet Başkanlığı, Bolşevik Ruslar ile Mücâdelesini, Başkurdili'nden çıkarak Türkistan Mücâhidleri'ne Öncülük etmesi: Mülteci olarak Afgan, İran ve Hind ile Avrupa'dan sonra, Ülkemiz'e çağırılınca gelip, "T.C. Vatandaşı" oluşu ("3 Haziran 1341/1925") ve 35 Yaşına kadar başından geçenleri, sağlığında yazıp, bastırmak mutluluğuna ermiştir. Buna koyduğu ad da, çok anlamlıdır: "HATIRALAR-Türkistân ve Diğer Müslüman Doğu Ülkelerinin Millî Varlık ve Kültür Mücadeleleri " (İstanbul 1969, 643 sahife). Bu kitapta: Babası (Hâcî, Molla, Müderris) Ahmedşah, Anası (Muallime) Ümmülhayât ve Kardeşi Abdurrauf 'un, 1924 yılında bir arada çekilmiş fotoğrafları (s.624); ve (son Medrese Hocası, Müderris, Hâcî iken, "21 Haziran 1921"de rahmetli olan) Dayısı, Habibneccar Satlıoğlu 'nun (s.624) ve Kendisi 'nin "Başkurdistan Hükümet Reisi, 25 Şubat1920 İsterlitamak "taki, açık başlı fotoğrafı (s.629) bulunuyor.

* * *

Rahmetli TOGAN Hocamız, yine sağlığında, yaşının "60. Yıldönümü "ne "ARMAĞAN " olarak, "Dostları ve (Yerli-Yabancı) Meslekdaşları "ndan, 50 bilginin yazdığı yazıların basıldığı 550 sahifelik bir kitapla, dünya ölçüsünde anılmıştı. Bu "Zekî Velidî Togan

Armağan "1 : "Türk, İngiliz, Alman, Fransız, Arap, Fars ve Urdu (Pakistan)" dillerinde basılmıştı. İşte yazarların adları ve ülkeleri:

1) İran Asâr-ı Millî Encümeni; 2) Viyanalı Arkeolog Prof.Dr. H.JANSKY; 3) Amerikalı Mr. Martin DICKSON ve Öğretmen Çağatay ULUÇAY (Togan'ın bibliyografisi ve O'nun eserleri hakkında " Garp ve Şark İlmî Edebiyatında yazılan tenkidî makaleler); 4) Kaliforniya'dan (Alman Sinolog) Prof. W.EBERHARD; 5) Hamburg'dan (Türkolog) Prof. A. Von GABAIN; 6) Ankara Etnografya Müzesi Müdürü (Kazanlı) Hâmid (Z.) KOŞAY; 7) İran Senatosu Reisi Hasan TAQIZADE; 8) Münih'ten Prof. BABINGER. 9) (İ.Ü. sinden) Ömer LÜTFİ; 10) İsveçli Prof. BJORKMANN; 11) Almanya'dan Dr. H.GRAF; 12) Romanyalı Dr. DECEI. 13) (İ.Ü.den) Doç. Tayyib GÖKBİLGİN; 14) Muallim İbrahim GÖKÇEN; 15) Prof. JANSKY; 16) Münster'den Prof. JASCHKE; 17) (Tarihçi) Doç. Mehmet KÖYMEN; 18) Londra Ü. Yakın - Şark ve İslâm Tarihi Profesörü B.LEWIS; 19) Münster'den, Prof. TAESCHNER; 20) (Ankara Ü.den) Prof. Osman TURAN; 21) Muallim Çağatay ULUÇAY; 22) Kemric Ü.den Prof. BAILEY; 23) Prof. Mehmet KAPLAN; 24) Oksford Ü.nden, Geofry LEWIS; 25) Finlandiyalı Mongolist RAMSTEDT; 26) Polonya'dan Prof. ZAYANÇKOVSKI; 27) Hamburg'dan Dr. O. PRITSAK; 28) Göttingen'den, Prof. W.HINZ; 29) Finlandiyalı Prof. M.RÄSÄNEN; 30) Hamburg'dan, Prof. SPULER; 31) Fransa'dan Lorrain Müzesi Müdürü, Ed. SALIN; 32) Topkapı Sarayı Müzesi Md. Mu. Ahad BİKKUL; 33) Dr. ANHÄGGER; 34) Viyanalı Prof. E. DIEZ; 35) Mısır'dan Arap Müzesi Müdürü, Dr. M. MUSTAFA; 36) Kemric Ü. sinden, Prof. D. M. DUNLOP; 37) Prof. Ebülulâ MARDİN; 38) Mısır'dan Prof. A. EMİN; 39) İ.Ü.nden Prof. Z. Fahri FINDIKOĞLU; 40) Hayderâbâd'dan Prof. M. HAMİDULLAH; 41) Bonn Ü.nden, Arabiyat Profesörü HOENERBACH; 42) Almanya'dan Dr. H. GRAF; 43) Amerika- Harvard Ü. İraniyat Profesörü R. FRIE; 44) Londra Ü.ndan W.HENNING; 45) Tahran'dan Prof. Mücteba MİNOVİ 46) İstanbul'dan, Viyanalı Dr. TITZE; 47) New York'ta Kaliforniya Ü.nden Prof.Dr. K.MENGES; 48) Pakistan-Lahur'da Prof. M.ŞAFİ; 49) Prof. A.İNAN; 50) Tahran'dan Prof. Abbas İKBAL.

* * *

Şimdi de, "Sempozyum Programı"na uyarak, hem "T.C. Devleti'nin Kuruluş ve Gelişmesi'ne Hizmeti"nin, hem de "Umumî Türk Tarihi" ile Millî Tarihimiz'in, bir çok bilinmeyen gerçeklerini bulup, aydınlığa çıkarmadaki eşsiz çalışmalarını; ayrıca eski Sovyet Rusya idaresindeki Türk-Elleri'nin tanıtılmasındaki sürekli gayretlerini, özet olarak belirtmeğe geçelim.

A. Zeki V.TOGAN, Kazan Kasımiyye Medresesi'nden de, 1909'da mezun olunca, güzün oraya "Müderri" tayin edilip, maaş almaya başlamıştı. O kış Kazan Üniversitesi Hocaları'ndan ve Altaylı Sagay Türkleri'nden olup, Şaman iken Ortodoks-Hıristiyanlığı (mecburî) benimseyen, ünlü Müsteşrik Prof. N.F. Katanov ile tanışıp; onunla gönülden dostluk kurmuştu. Onun öğüdiyle Kazan'daki "Filoloji Fakültesi"nde Almanca ve Lâtince derslerine, dinleyici olarak devam etmişti. 1914 başlarında ölen Prof. N. Katanov'un, çok zengin olan Kütüphanesi'nin dağılmadan İstanbul'a gönderilmesi için, onun vârislerine aracı olup, Osmânî Evkaf Nezareti'nin satın almasını sağlamada, büyük gayret gösterdi. Bugün, İstanbul Ü. Türkiyat Enstitüsü Kütüphanesi'nin "çekirdeği"ni oluşturan bu zengin kütüphane için TOGAN diyor ki: "İstanbul'daki bu Katanov Kütüphanesi, (1925'ten beri) en çok benim işime yaradı; ve Rusya ile Avrupa kütüphaneleri'ne, bir çok konularda giderek başvurumama, ihtiyaç kalmadı.

Rahmetli Hocamız 'ın, Ülkemiz 'de Türk Tarihçiliği'nin gelişmesi'ndeki eşsiz hizmetini, onun Edebiyat Fakültemiz'deki talebesinden, ünlü "Türkçü Şâir " ve Tarihçi _ 1944-1945 "Turancı" Suçlamasındaki kader yoldaşı- Çiftçioğlu Hüseyin Nihal ATSIZ (1905-1979), İstanbul 'da çıkardığı "Aylık Türkçü Dergi ÖTÜKEN "in, Temmuz 1971 tarihli 7 (91). Sayısını, "Ord.Prof.Dr. Zeki Velidî Togan Özel Sayısı " yaparken belirtmiştir. Bundaki, "ATSIZ" imzalı başyazıda (s. 3-4), "Zeki Velidî Togan'ın Tarihçiliği " adlı yazıda, en sağlam değerlendirme ile, şunlar belirtiliyor:

"Zeki Velidî Togan, hiç şüphesiz tarihe, Büyük Bir Tarihçi olarak geçecektir. Onu, birçok alanlarda tenkid edenler bile, Büyük Tarihçi olarak kabulde, müttefikler. Hattâ, genç tarihçi Yılmaz ÖZTUNA, onun için:

"Şimdiye kadar gelmiş, en büyük Türk Müverrihi " tabirini kullanmıştır..."

"Büyük Tarihçi olmanın şartlarından biri, târihî olaylara iyice nüfuz edebilmek; kaynaklardaki gerçek ve yanlış payını, iyi hesaplamak; hâdiselerin, daha önceki vak'alarla bağlantısını, iyi tahmin etmektir. Büyük Tarihçi, Destan ve Menkıbeler 'den de, târihî hakikatler çıkarmasını bilen adamdır. Zeki Velidî Togan, 60 yılı aşan Tarihçiliği sırasında, bu vasıfları kazanmıştı... Onun için, ilmî değeri bütün dünyaca kabul olunan, tek Türk Profesör'dür, diyebiliriz. Kendisine: Amerika, İngiltere, Almanya, Hindistan, Pâkistan ve galiba Japonya 'dan, Kürsü teklif edilmiştir ki, bu mazhariyete eren, başka hiçbir Türk Profesörü yoktur.

"Türkistan ve Altınordu Tarihleri 'ni, çok iyi biliyordu. Türkiye Tarihi ile uğraşmamıştır. Fakat, büyük Tarihçi olmanın verdiği sezgi ve kabiliyetle, Türkiye Tarihi'ne ait bir mes'eleyi, ilk çözen Bilgin, kendisi olmuştur ". (Rahmetli ATSIZ, O'nun "ilk defa buluşları"nı ve bilinmeyenini çözüşüne, bir kaç mühim misal veriyor; özetliyelim):

1) "Osmânî Tarihi, bir Destan'la başlar : (Beş yıl boyunca, Sürmeli-Çukuru/Iğdır'da kışlayıp, "Pasin"da/Sarıkamış dağları'nda yayladıktan sonra) "Ertuğrul'un Başkanlığı 'ndaki Kayılar, Anadolu'da batıya doğru ilerlerken, bir ovada çarpışan, iki (Müslüman) Ordu'ya rastlarlar... Savaş, 1230'da, Erzincan civarındaki Yassıçimen 'de yapılmış. (Bu Savaş Türkiye'de bize, öteden beri, Selçuklu ve Tatarlar/Çengizliler arasında yapıldı diye öğretilirdi). Zeki Velidî Togan, (Harezmsâh Celâleddin Mengüberdi'nin Tarihçisi) NESEVî 'nin bir kaydından çıkararak, (doğrusunun, "Tatarlar" ile değil) Harezmsâh Ordusu'yla yapıldığını, ilk defa ortaya koydu..."

2) "Osmânî Tarihi 'nin başlangıcına ait karanlık, karışık ve yanlış haberlerin bir kısmını, aydınlığa kavuşturan da, yine aynı metodla Zeki Velidî Togan olmuştur... Öğrenmek isteyenler, O'nun Umumî Türk Tarihi'ne Giriş kitabının (İstanbul 1971, II. Baskı) 324-337. sayfalarına baksınlar"

3) "Eserleri, dikkatle okurdu. Bu dikkati sayesinde, KAŞGARLI Mahmud'un Divânü Lûgati't-Türk 'ünün te'lif yılını da (sanılıp yazıldığı gibi) H. 466/1073-1074'te değil, H. 470/1077'de olduğunu, tesbit etmiştir. Bak: ATSIZ Mecmua, Sayı16, 15 Ağustos1932, s. 77-78.

4) "KAŞGARLI'nın eserinde, (Zülkarneyn/Makedonyalı) Iskender'le çağdaş Türk Hakanı olarak gösterilen "ŞU "nun , gerçekte Türkistan 'daki en eski (Hâkim) Türk kavmi (ve Çinliler'in, "Su" ve "Se" dediği) Sakalar olduğunu ileri sürmüş ve onun bu düşünce-

sini, (ünlü Alman) Sinolog EBERHARD da te'yid etmiştir".

5) Yine bunun gibi, türlü Türk toplulukları'nda kullanılan Şahıs adlarını da, çok iyi bildiği için, bundan da bazı târihî sonuçlar çıkarmıştır: Batı-Anadolu'daki Uç-Begleri 'nden bir kısmının, Oğuz/Türkmen değil, Kıpçak (Kuman) grubundan olduğunu, Şahıs isimleri'yle tesbit etmiştir".

Yine "ÖTÜKEN" in bu "Özel Sayı" sında: O'nun, Başkurtlu Hemşehrisi ve 60 yıllık arkadaşı (Prof.) Abdülkadir İNAN'ın (s. 4), Togan'ın, "1944 Askerî Cezaevi arkadaşı (ve ATSIZ'ın kardeşi) Necdet SANCAR'ın (s.5,15); Doğu-Türkistanlı Hasan ORALTAY'ın (s.6,13), İmzasız ve özet olarak; "Zeki Velidî Togan'ın Hayatı" (s.7); "Türk Kültürü Elkitabı"nın, Devlet yardımıyla basılması için, M.E.B. Müsteşarı Adnan ÖTÜKEN ve Necdet SANCAR'a 1966'da yazılmış, "Zeki Velidî Togan'ın Birkaç (6 adet) Mektubu" nun suretleri (s.8-10), Rahmetli Togan için yazılmış Cafer TOKSUN ve Gavseddin KOÇAK (s.2), Refet KÖRÜKLÜ (s.5) imzalı şiirler.

* * *

Togan Hoca'nın, Ankara'da ilk resmî vazifesi, Haziran 1925'te "Ma'ârif Vekâleti Te'lif ve Tercüme Hey'eti A'zâsı" olunca, İstanbul'da çıkan iki makalesi, "T.C." kağıt paralarında, "Oğuz Destanı" ve "Göktürklerde bilinen Yürüyen "Bozkurt" timsalinin konmasına yolaçtı:

a- "Türk Efsâneleri'nde Millî Alâmetler" Türk Ocakları Dergisi "Türk Yurdu", Sayı 3;

b- "Cumhuriyetimiz'in Arması, Ne Olmalıdır?" , günlük "Vakit" gazetesi 24. X.1341 (1925). 10 kuruş ortasında, yürüyen ve yüzü sağa dönük iri "Bozkurt"; "30 Kânûnievvel 1341"(30 Aralık 1925) Tarihli ve 701 Numaralı Kanun mu'cibince" çıkarılan 5 Liralık kâğıt para'nın ortasındaki, arka plânda Ankara Kalesi görülen Ay-Yıldız içinde, koşan Bozkurt timsali.

* * *

Rahmetli 70 yaşında iken, İstanbul'daki "TOPRAK Dergisi Yayınları" arasında, 12x16.2 santim boyunda cep kitabı gibi 40 sahifelik bir kitapçık bastırabildi: "Ord.Prof. Zeki Velidî TOGAN, "TÜRK TÜRKİSTAN". (17a,17b, 25a,25b ile) 32 dipnotu/mehaz da gösterilen bu kitapçıkta, T.C. Aydınları'na öğütleri ve Umumî Tarihimizdeki buluşları'nı, sahifesine işaret ederek, özetliyelim:

Bolşevik Rusya, "Türkistan" adının, "Oradaki Yerli Türkler'i birleştirecek bir şî'âr olabileceği"ni düşünerek, "Türk ve Türkistan kelimelerine karşı", "16 Eylül 1924'te, Türkistan'da Bolşevik Merkez İdaresi Karârı'yla, Türkistan ve Türk Respublika (= Türk Cumhuriyeti) kelimeleri ortadan kaldırılarak, yerine, ... Orta Asya kelimesi geçirildi" (s.7-8). "Daha 29 Haziran 1921'de, Rus (İlimler) Akademisi'ne arzettiği bir Rapor'la, meşhur Rus Bilgini (Prof.) BARTHOLD, ... Türk Ülkesi; Kırgız, Özbek ve Türkmenler'i de bu yerlerin eski ahâlisi olduğunu sanmanın"da doğru olmadığını; ve "İranlı Tacikler'in", Türkistan'ın hakikî, esas ahâlisi olduğunu"nu, ileri sürmüştü (s.8).

Bu davranışa, TOGAN, şu keskin delillerle karşı çıkıyor:

a- " *Türkistan* kelimesi, *Göktürkler* 'e (552-745) tâbi Ülkeler manâsına olarak, evvelâ *Sasanîler* (226-642) tarafından kullanılmış olduğu gibi; 8. Asır *Ermeni müellifi* (Muş kesiminden yetişme) *Musa KHORENAKI* 'nin *Coğrafya* 'sında / Prof. J.MARQUART, "*Eranşahr* ", Berlin 1901, (s.157-170) *Turkistan'ak* (=Türkistan'lar) şeklinde ve *Eski Yunanlılar* 'ın *Skythia* (Skyth/Saka Ülkesi) kelimesine mukabil -bilhassa bunu, *Kuzey* bölümü manâsında- kullanmıştır. (Yine) M. KHORENAKİ, *Türkistan Ülkesi* hududunu da, göstererek: batı hududu *Etil* yani *Idil* (Volga), Doğu *Imaos* yani *Tiyanşan* (Tanrı) *Dağları* 'nın doğu tarafları; güneyi, "*Mâverâünnehir*" (Amuderya/Ceyhun sağı / ötesi) mukabili *Sodik* (yani Soğud) ile *Arik*, yani *Horasan* olduğunu da, ayrıca kaydetmiştir (s.14).

b- M. 847'de eserini yazan İBN KHURDADBEH'den, XIII. Asırdaki SEM'ANİ'ye kadarki *İslâm Coğrafyacıları*, eserlerinde de, *Horasan* ve *Amuderya boyları*, ile *Pamir* 'e kadarki bölgelerin, "*Bilâd-el-Türk* " olduğu ve "*Şaş*" (Taşkent çevresi) ve *Semer kand* 'ın da, bu ülkeden sayıldığı belirtiliyor (s.14-15).

c- "İlk İslâmî şekli milâdî XI. Asırda tesbit edildiği anlaşılan *Oğuznâme Destanı* 'nın, (1305' te Farsçaya çeviren, İlhanlı Vezîri) *Reşideddin* tarafından nakledilen rivayetinde: *Türkistan* tabiri, gayet kesin olarak, şimdiki *Kazakistan* 'ı içine alan sahaların ismi olarak kullanılmıştır ki, merkez mevzileri, *Balkaş Gölü* 'nün kuzeyinde *Ortag*, *Kürtag*, onun batısında *Ulutağ Dağları* ve *Borsuk Karakurumları*; güneyde *Sırderya* boyunda *Yengikend* 'i de içine alıyordu (s.20).

ç- (1077 yılında ünlü Lûgat'ini bitiren) KAŞGARLI Mahmud, "*Bilâd-el-Türk* "ün, Doğu'da *Çin Hududu* 'ndan, Batı'da *Kıpçak* ve *Peçenekler* 'in bulunduğu *Rum* (Bizans) ve *Rus* hududuna kadar uzandığını, yazıyor (s.22-23).

"1904'te, (şimdiki Türkmenistan başkenti) *Aşkabâd* civarında ("*Anav*"da) kazılar yapan *Amerikan Pompelli Hey'eti* 'nin, *Milâddan önce İki Bin yılları* 'na ait olarak keşfettiği *seramiklerin üzerindeki resimler*, son zamanların *Türk Ornament* (Bezek)lerindeki şekillerin, aynisi olduğu görülmüştür (Yine, *Anav Kazılarında* çıkan, Yuvarlakbaşı/Brakisefal Türk biçimine uyan *Kafataslarının*, Rus Denetici Müze Memurunun tahribine rağmen, *Türklerin ataları* 'na ait olduğu da, tesbit edilmiştir). İleride, *Türkistan'daki Tacikler* ve *Tacikistan hakkında* yazacağımız *Makale* 'de *Pamir* 'in *Suğnan* ve *Vahan* hududlarının, en eskiden *Türkler* 'le meskûn olduğu, mevsuk mehazlardan naklen, isbat olunacaktır. Bundan dolayı, *Eski Soğdiyana*, *Mâverâünnehir*, *Tokharistan* ve *Margiyana* 'ları, *Türkistan* tesmiye etmeğe, târihen haklı olduğumuz, görülür" (s.37). (Rahmetli, Bu makalesini yayınlamadı; müsveddeleri, âilesindedir).

"Bununla beraber, (Farsça olan) *istan* edâtının ve bunun Türkçesi olan *İl* edâtının, *Türkiye* 'de olduğu gibi, bilhassa *memleket* manâsına tahsis edilmesi, *Müttehide* 'nin (Türkistan Birliği'nin) hepsine, *il* edâtu ile, *Türkili*; *Müttehide Hey'eti* 'ne dahil olduktan sonra, *Kabile isimleri* nin nihayetine, *ili* eki katılması teklifleri de vardır: *Özbek-ili*, *Kazak-ili*, *Başkurt-ili* demek gibi (s.39-40).

* * *

Rahmetli *TOGAN Hoca* 'nın, 1946'da basılan "*Umumî Türk Tarihine Giriş* " kitabında, *Sümerler* 'den *İslâmlığ'a* kadar *Azerbaycan* ile *Anadolu* 'ya gelen *Türk Urugları* ve hâkimiyetleri üzerine verdiği, esaslı ve kaynak bilgilere ("*Dizin*"li olan 1970 İstanbul 2. Baskı sahifelerine işaret ederek), özetle bakalım:

Bunlar, küçük komşularımız Ermeni/Hay ve Kartvel/Gürcü İddiaları'nı çürüten, ancak "İlgili Kurum" ve Kuruluşlar'ca bilinmeyen gerçeklerdir.

1) "En eski Sümerliler, brakisefal idiler. Önasya kadim tarihinin büyük âlimi F. HOMMEL, eserlerinin birinde, Sümerler'i bir Türk kavmi sayarak", şunları yazıyor: "Türk kavimlerinin en eski cedlerinden bir şube, M.Ö. 5000 senelerinde, Ortaasya'daki yurtlarından ayrılarak, Önasya'ya gelmiş ve Sümerler'i teşkil etmiştir. Bu Sümerler'in dillerinden kalan eserler, Türkçe'nin o eski zamanlarda, ne gibi bir şekil arzettiğini gösteriyor". Yine bu Bilgin, "diğer bir eserinde de, Sümerce'den 350 kelimeyi Türkçe ile izah ederek, Sümerce diye, kendisinden bir Türkçe cümle bile tertip eylemiştir".

"Bu dilde, ilâh mânâsındaki Dingir kelimesinin, Türkçe Tengri demek olduğunu; kezâ de edatı, birinci şahıs için M, ikinci şahıs için S ekleri morfolojide kompletiv (tamamlayıcı), sentaksında cümle zincirleme usulü, bu dildeki bâriz Altay, bilhassa Türk Dilleri'ne düşen bir hisse olduğu da, (F. HOMMEL'i, mübâlağa etmiş sayan) Prof. V.CRISTIAN ve B. BLANDSBERGER tarafından kabul edilen keyfiyettir. Balta kelimesi de, Sümer-Türk müşterek kültür istilâhları arasındadır. Bundan başka Sümerler'in, eski Skitler (Sakalar)'ın, Hunlar'ın ve birçok tarihî Türk Kavimleri'nin, (ölülerini) defin merasimiyle bir olduğu".

2) "Tesbit edilen defin âdetleri, (Sümerler'e doğu'dan komşu ve güneybatı İran'da yaşamış kavim) Elâm Dili'nde, Türkçe ile müşterek kelimeler; bunlardaki at-terbiyesi; (Urartulular'ın ataları) Hurriler'de, Türkistan'daki Khuttal Türkleri'nin ve Önasya'da Selçuklular devrinin at-terbiyesi'ni andıran yıkıcılıkları, hep Önasya'da, tarihten önceki Türk izlerini teşkil eder" (Giriş, s. 11-12).

3) (M.Ö. 2000-800 yılları arasında, Kafkaslar ile Karadeniz kuzeyinde "Kurgan-Kültürünü" yaşayan ve Atlı-Medeniyeti temsil eden", adları bugün Kırım/Kımur'da yaşayan; 714'te Kafkaslar güneyine geçip, sonra Anadolu'ya varınca, 676'da Frigya devletini yıkıp, ülkesine yerleşen; torunlarına göre Eski-Gürcistan Tarihi'nde "Khazarlar" denen) Kimmerler'in Türklüğü üzerine, şu delilleri bulmuştur: "Türk ve İran Destanları ile Bizans kronikçisi PROKOPIUS'un (550 yılında biten) eserine dayanarak, "Khazarlar ile Bulgarlar'ın ataları" olduğunu tesbit etmiş. Ayrıca, Türk Destanları'nda "Kımarı/Kumar" da denen Kimmerler'in, Batı-Türkistan'daki kolunun, (M.S. 150 yıllarında yazılan) PTOLEMEUS Coğrafyası'nda, Fergan'a güneyinde gösterilen "Kumarlar" olduğunu, belirtmiştir (Giriş, 17-18, 22,34, 195,405 n.73). Biz de, Sivas-Kayseri arasındaki "Gemerek" ovası adının, Frigya'yı yıkan Kimmerler kolundan kaldığını, ve "Kıpçaklar" a "Kuman" da denildiğini ilâve edelim.

4) Eski Gürcistan Tarihi/Kartlis-Çkhovreba'da, "Makedonyalı Iskender (M.Ö. 332'de onun Nâibi) geldiği sırada, Çoruk ve Kür ırmağı boyları ile çevresini, "yaman savaşçı olan Kıpçakları ile Bun (Otokton) -Türkler" koruyarak savaşıyordu, deniyor. Bunda "Kıpçaklar" adıyla "Kimmer" kalıntılarının ve "Bun-Türkler" deyimiyile de, (İlkin M.Ö. 680 yılında, Doğu-Kimmerler'i kovalıyarak gelen) "Sakalar"ın anıldığı, görülüyor.

Rahmetli Hoca, Gürcistan Kaynağı'ndaki bu haberleri, üstün bilgisiyle, ne güzel yorumluyor: (M.S. 23-79 yıllarında yaşayan Lâtin yazarı) PLINIUS'un (VI.Kitap, VIII, 2:18,3: 19,1) _ Oğuz Destanı'nda "Kıpçaklar'ın, İdil ile Dağıstan-Derbendi/Demirkapısı arasında Yurt kurduğu haberine uygun olarak _ , "Kafkas Dağları'na yakın yerlerde, bir-

likte yaşayan iki kavim sıfatıyla *Kamaklar* ve *Oran* (Uran)lar 'ı anması; ve "*Derbend-Kapısı*" hakkında, "buna, *Kumanya-Kapısı* diyorlar" diye yazmasını delil tutarak, doğru buluyor. Buralarda, "*Kıpçaklar* 'ın da, o kadar eski zamanda mevcudiyeti, yine imkân dahilindedir", diyor (*Giriş*, s.161, 257-258, 454,469).

5) *Son Doğu-Kimmer* kolunu da kovalayıp, M.Ö. 680 yılında *Kafkaslar* güneyine inerek, az sonra *Asur hudutları* 'na varan *Sakalar*, (Iran, Anadolu ve Suriye'ye de hâkim olarak) 634'te *Sina* 'ya gidince, *Mısır Kıralları* (III.) *Psammetik* 'ten "*Armağan* " adıyla harâc almışlardı. *Asurlular*'ca bunlara "*Aşkuzay*, *İşkuza*", *Ibranîce* 'de (Tevrat'ta," *Gomer*"/ *Kimmer-oğlu*) "*Aşkenaz* "; *Karadeniz* kuzeyindeki *Iyon Kolonileri* 'nce, (Öncüleri "*Çik/Çikil* " uruğuna göre) "*Skyth* " (Çik-it= Çik-ler); (bir Saka Hükümdarı oğlu olan "*Budha* "nın dinini benimseyen) *Hintliler*, "*Sakya* " diyorlardı.

Bunların *Ortaasya* 'daki ana-koluna, "*Çinliler Se ve Su* (KAŞGARLI Mahmud'daki, *Zülkarneyn/İskender* 'in çağdaşı "*Şu* ") diyorlardı (*Giriş*, s.33-36, 44-45). İlâve edelim: *Doğu-Karadeniz* 'de *Çerkes-Abaza Ülkeleri* kavuşağında *Kagrı* limanı ve çevresindeki *Saka kalıntısı yurdu* 'na, STRABON (XI,11,14) da "*Zygoy* " (Çigler); *Bizanslılar*, "*Zikhus* "; *Ortaçağ Ceneviz-Venedik* belgelerinde, "*Sikh/Sikha* " (çünkü, Lâtin ve Yunancada , "*Ç/C* " sesi yoktur), *Gürcü kaynakları* ve halk ağzında, "*Çik'et/Çik'et* " (Çik/Cik'yurdu), (şimdi buranın, güzellikleriyle ünlü yerli halkına, "*Ubukh* ") deniyor.

6) (*Türkmen/Oğuzlar* 'ın uluataları olan) *Saka/Skytler* 'in (HERODOT'un andığı) kabile isimleri olan *Targutae*, *Skolot* ve *Paralat* kelimeleri de; *Türk*, *Çiğil* ve *Barula* isimlerinin, (Eski-Türkçe'de misalleri görülen T 'li cemi=çokluk şekilleri), yani: *Türkün*, *Çikilüt* ve *Barulat* demek olması, pek muhtemeldir... *İranlılar*, *Sakalar* 'ı: a) *Fergana*, *Orta-Tiyanşan* (Tanrıdağlar) ve *Kaşgar* taraflarında; b) *Aral-Gölü* ve *Hazar-Denizi* aralarında; c) Şimdiki *Rusya'nın güneyinde* yaşayanlarını, *bu hâkim milletin üç-gurubu* olarak, tanımışlardır. *Büyük-Dârâ* (522-485)'nin *Kitâbesi* 'nde, böyledir. M.Ö. 8., 7. Asırlarda: *Doğu-Avrupa*, *Önasya* ve (doğuda) *Çin sınırları* arasında cereyan eden ve *tek bir Devlet* tarafından idare olunan *Siyasî Hayatın merkezi*, *Ortaasya* olduğunu biz, ancak *Iran* (*Şehnâme*, v.s.) ve *Türk* (başta, *Oğuz-Kağan*, *Oğuznâme*) *Destanları*'ndan öğrenebiliyoruz.

"*Türk Destanları* 'nda *Tunga Alp-Er*, *Iran Destanları* 'nda *Afrasiyab* adı ile tanınan *Kahraman* 'ı, *bu Büyük Saka Devleti* 'nin (M.Ö. 625 yılına kadar) en şevketli devrini ve sukut çağını yaşatan, *Büyük Kahramanı* olarak kabul ediyoruz..."

"HERODOT (I. 103-106)' ta, "*Protothias oğlu Madyas* (yani, *Bartatua oğlu MadovalAlper Tunga*) çağında *Sakalar*, "yirmi sekiz yıl (654-626-25) *Yukarı-Asya* 'ya hâkim oldular; *Suriye* ve *Filistin* 'den sonra *Sina* 'ya vardıkları sırada (M.Ö. 634'te), *Mısır Kıralları Psammetik*, kendilerini karşılayıp, armağanlar sunarak, yalvarıp-yakararak, daha ileri gitmeyip, geri dönmelerini diledi, diyor..."

(Bu *MadovalMadyas/Tunga-Alper/Afrasyab* gibi "*altın-devir yaşatan Saka Fâtihi*"nin, Kızından torunu olan tâbi *Medya Hükümdarı Keyaksares /Key-Khusrev* (633-584) tarafından, *Urmiye-Gölü* kıyısında, sunulan bir akşam yemeğinde, kasıtlı aşırı sarhoş edilecek, çadırdaki yatağına çekilmişken, nâmertlikle, *Beğleri* yle birlikte öldürülmesi ile; *Medya*, istiklâl kazandı. Bunun, *Uzakdoğu* 'daki yankısını da, *Hocamız*, şöyle tesbit etmiş:

"*Üstün Sakalar Hâkimiyeti* 'nin bu sırada sona erdiği hakkında, *Asurî* kitabeleri ve *Yunan* kaynaklarında verilen malûmât ile, *Çinliler* 'in, M.Ö. 623 yılında, *Su* yani *Saka*

Devleti 'nin (Çin'e komşu doğu ucundaki) Oniki Kırallığını (Elbeğliğini) işgal eylediklerine dair Çin kaydı, Türkistan Tarihi üzerine, ilk müsbet tarihî malûmât olarak kabul edilmektedir. Bu Çin kaydı hakkında Çiniyatçı (Sinolog) DEGROT da, Türkistan'a ait vesikaya müstenit, itimada şâyân ilk tarihi haber, demiştir (Giriş, s.34-36).

7) Bakteryal/Horasan ülkesinde Makedonyalı İskender 'in haleflerinden Selevkoslar hâkim iken, Atlıgöçebe Sakalar 'dan Dahalar 'ın Parn boyundan çıkan -Türkçe Pars ile Ayı karması yirtıcı adıyla anılan- "Arşak" ile kardeşi ayaklanarak, bu yabancıları ülkeden kovmağa başladı. (M.Ö. 250-248). Ölüncü, mücadeleyi yürüten ve "II.Arşak " unvanını alan kardeşi Tiridat (248-211), Etrek ırmağı solundaki Gurgan bölgesini alınca, "Partya " da denilen Devleti kurdu. M.S. 226'ya kadar yaşayan ve Yunanca "Arsakidas ", Lâtince "Arsakid", İranlılar'ca -"R " sesi yutulularak- "Aşkâniyân " ve ilk yurtları "Balkh/Pahl "dan dolayı, Süryani ve Grabar (Eski-Ermenice) dilinde "Pahlavig/Pahlavuni " denilen; ve eski "Urartu" (Yukarı-Ülke/Armenya) daki Batı kolu 428 yılına kadar yaşayan² bu Türkmen Devleti 'nin kuruluşu için, Rahmetli Hocamız, şu değerli bilgileri veriyor:

a- "Menşe itibariyle bir Skit (Saka) Sülâlesi olan Arsaklılar 'ın kurucusu "Arsak ", 13.Asırda olduğu gibi, Milâddan önce de Ogurca yanında Hazar-Denizi 'ne döküldüğü anlaşılan Amuderya (Ceyhun) nehrinin Sarıkamış-Çukuru sağında, şimdiki Aday/Adağı kabilesi oturan yerlerde yaşamış olan, göçebe ve hayvan besler Dahae/Dae kavminin, Aparn/Parn (STABON, XI,ix,2) _ ihtimal Baran _ kabilesinden neşet etmiştir. Bunların da, Aday ve Baran/ Baren uruğ adlarıyla birleştirilmesi, mümkündür. b- STABON diyor ki, bunların (Atlı-) göçebe-çoban hayat tarzlarının ve âdetlerinin Skyth âdâtı olması, komşuları üzerinde muzaffer olmalarını temin ediyor. Arsak müşkülü olanda, (kuzeyde) müttefikleri olan As-Pasiak, yani As (Göktürk Yazıtlarındaki "Az" kavmi ataları) ve Peçenekler 'e kaçıp, sığınıyordu. (STRABON, XI,viii,8). Yani, Arsak 'ın kuvvet menbaı Skit kavimleri, taarruz hedefleri İran Kavimleri idi". c- "İranlı Partlar 'ı itaat altına alarak isimlerini de (Selçuklu ile Osmanlılar 'ın ve Mevlânâ 'nın, "Anadolulu " anlamında "Rûm/Rûmî " sıfatını benimsemeleri gibi), kavmî isim olarak kabul eden Arsaklılar, az bir zamanda, Amuderya 'dan ve Indus 'tan Fırat nehrine (hattâ Kafkas Sıradağları'na) kadarki ülkeleri fethettiler ve M.Ö. (28 Mayıs) 53'de (Urfa-Mardin arasında Viranşehir yerindeki) Karhae 'da Romalılar 'ı mağlûp edip, meşhur Kumandanları (Tribun) Crassus 'un ölümüne müncer olan Zafer 'i kazandılar" (Giriş, s.147-148). İlâvemiz: Bu Zafer sırasında, Arşaklı Başbuğu Suren 'in atlı çerisi, "Roma Timsali Kartal"ı bile ganimet alıp; Antakya ve Suriye 'ye de, 15 yıl boyunca hâkim oldu. Daha önce, X. Arşaklı sayılan II. Mitridat (123-88), Azerbaycan (Aras güneyinde) ve Albanya (Aras kuzeyinde) ülkelerini başkenti Hamadan 'a bağlamış; Kartli/Gürcistan 'da, 60 yıl yaşayan "I. Arşaklı Sülâlesi "ni (93-33) kurdurmuştu.

8) (M.Ö.II. Yüzyılda yaşayan Süryani MAR APAS KATINA 'dan KHORENLI Moses 'in (II.6) nakline göre, (M.Ö. 120 yıllarında) Kafkaslar kuzeyindeki "Bulgarlar "dan, "Vuntlu-Bulgarlar " getirilerek, "Ormansız-Pasen "e şimdiki Kars-Yaylası 'na yerleştirildiğinden, bu yüzden bu sancağa, "Vanand " denilmeğe başlanmıştı. Rahmetli

2 En yeni yayın için, bakınız: Benim, "Yukarı-Eller /Urartu/ Armenia'ya Hâkim Olanlar ", TÜRK TARİHİNDE ERMENİLER, Kars Kafkas Ü. Rektörlüğü Yayını, Ankara 1995, s.9-76 (ve M.S.66 yılında Roma 'ya , üç bin atlı ile gidişinde Küçük-Arşaklı Tiridat 'ın 2.04 m. boyunda yapılan ak mermer heykeli 'nin fotoğrafı, s.75).

Hocamız, bu konuya şöyle bir açıklık getiriyor:

Bu göçmenler, "Edil (Volga) havzasından kalkıp, Dağıstan'daki *Derbend* yoluyla, şimdiki *Kars* ve *Pasin ovaları* 'na gelip yerleşen *Bulgar* ve *Vanandlar* 'dır. *Bulgarlar* 'a ak-raba olan *Vnnd/Vanandlar* 'ın, *Dağıstan* 'da kalan kısımları, *Arap* kaynaklarında (İslâm Fethi'nde) *Vlndr* yahut *Vnndr/Vanandar* yani *Valandlar* ismi altında zikredilmektedir. *Kars Sancağı*'na, (1064 Ağustosunda) *Selçuklular* 'ın gelişine kadar, hep *Vanand* denilmiştir" (*Giriş*, s.168-169).

9) *Taron* (Muş-Ahlat) bölgesinden yetişme *Râhip SEBEOS* 'un 661 yılında biten Grabarca "*İmparator Heraklyus Tarihi* " başına ekli, yine Grabarca yazılı "*Anonim Kütük* "te: "*Çen* (Türkistan) *Hükümdarı Çen-Bakur* 'un anabir Kardeşleri "*Mamuk* ve *Konak* " adlı *Şehâdelerin*, "*Taht Kavgası*"nda yenildikleri; bu yüzden canlarını kurtarmak için, bütün taraftarlarıyla birlikte kaçarak (batı-komşuları), *Son Arşaklı Hanı* (V.) *Artaban* (213-226)'ın ülkesine sığındıkları; *Artaban* 'ın da, bütün bu mültecileri, batıdaki Nâibine gönderince, gelip, *Taron* 'da yerleştikleri; çok yiğit ve üstünlüklerinden, (Ağabeğ'e göre) *Mamikonyan* denilen bu sülâlenin "*Sibarabed* " (Başkumandan) oldukları, anlatılıyor. Rahmetli Hocamız, bunların *Türklüğü* 'nü, Ülkemizde ilk defa, kaynaklarına da işaret ederek, şöyle tanıtır:

"İslâmiyet 'ten önce *Türkler* 'in, *Hazar Denizi* 'nin güneyinden *Azerbaycan* 'a gelip yerleştiğine ait haberler, pek azdır. Yalnız (317-385 yılları Arşakunik kronikçisi İstanbullu) *FAUSTUS BİZANTINUS* ve Ermeni müellifi *KHORENLI MOSES* ile *SEBEOS* eserini, 661'de bitirmiştir, *Ahlat* ve *Muş* taraflarını, idare eden *Mamikonyan sülâlesi* 'nin, *Arsaklılar* zamanında 3. Asırda "*Cenastan* " yani *Ortaasya* 'dan ve *Uzakdoğu* 'dan *Konak* ve *Mamuk* adında iki başbuğ'un idaresinde gelerek, sığınan mültecilerden türediğini; *Arsaklılar* 'ın bunları, *Roma Devleti* 'nin doğu hududuna "*sipehbed* " olarak gönderdiğini ve orada yerleştiğini, anlatırlar (*Giriş*, s.173).³

* * *

Kur'an ve Türkler, (8-12 Şubat 1968, Rawalpindi/Pakistan "Milletlerarası İslâm Kongresi"nde verilen *Bildiri* (İst.1971)'den:

"*Türkler* arasında *İslâmiyet* 'in yayılması, VIII.-X. yüzyıllarda, hiç zorlanma olmaksızın, fakat onların *Şark Halifeleri Ordusuna Gönüllü* girişleri yoluyla olmuştur. *Mâverâünnehir* 'deki *Budist Karluklar* 'ın, *Talas* ve *Orta-Sirderya* havzası *Argu* ve *Oğuzları* 'nın, *Şaş/Taşkent İlak* yöresinin *Maniheist Türkleri* 'nin, *İslâmiyet* 'e karşı tutumları, hemen hemen tarafsız idi..."

3 Türk Tarih Kurumu eski başkanı *Ord. Prof. Şemseddin GÜNALTAY*, bu sülâle için, şu kadirlik yazıyor: "*Mamikonienler*; *Turanî menşeden*, yani *Sugd* veya *Çintürkistanı* 'ndan gelmiş olan bu âile, sonraki asırlarda şöhret almışlardır. Bütün *Turanlılar* gibi, *Mamikonienler* de cesaretleri, muhariplikleri ve orduları sevk ve idaredeki kabiliyetleriyle tanınmışlardır. *Arsakidler* devrinde, *Ordu Komutanlığı* 'nı ellerine almışlar, (Batı/Küçük-) *Arsakidler* 'in (428 yılındaki) yıkılışına kadar, iktidarda kalmışlardır". "*İlk Arsakid* kırılları tarafından bu âileye verilen *Taronitid* (Ahlat-Muş ile çevresi) ve *Taok* (Çoruk boyunda Oltu, Tortum çevresi) bölgelerindeki mâlikânelirini, *Bizans* devrine (1021'de, Bulgarkıran II. Basil'in işgaline) kadar muhafaza etmişlerdir" (*Yakın Şark IV, II Bölüm*", TÜRK TARİH KURUMU YAYINI, Ankara 1951, s.631).

"İslâm dinini ilk kabul edenler, aralarında Maniheizm 'in çok yaygın olduğu, Şaş/Taşkent Türkleri olmuştur" (s.1).

"Emevî ve Abbâsî Ordusu 'nda hizmet gören Türk Askerleri 'ne, kendi Şaman/ Putperest âdetleri, hattâ İslâmiyet 'ten önceki Kutsal Kitapları'nı muhafaza etme imtiyazları tanınmıştı. Budist Karluk asîlzâdelerinden olan (Abbâsî Başkumandanı) Afşin (ın, evinde, Eski Türk Destanı yazmaları bulunması) hâdisesinde, bunun bir örneğini görüyoruz. Emevî ve Abbâsî Orduları 'ndaki Türkler, Hz.Peygamber 'in, kendilerini, "Allâh'ın (Şark'taki) Ordusu " olarak tavsif eden Hadîsleri 'ni, büyük bir zevkle benimsediler. (KAŞGARLI Mahmud'un, "Lûgat'ü-Türk "de, râvilerini de belirterek naklettiği "Kudsî-Hadîs'in) meâli, şöyleydi:

"Benim Doğu'da, TÜRK adını verdiğim, bir Ordum vardır ".

"Kâbil menşeli olan Büyük-Fakîh (İmâm-i A'zam) Ebû-Hanîfe (Hazretleri), Horasan ve Mâverâünnehir (Amuderya Ötesi/sağındaki) Türk ve İranlı sâkinlerinin menfaatine, bazı meşrû hususları tesbit etti: O, Türk aristokrasisi arasında yaygın olan bazı yiyecekler _ meselâ, at-eti gibi _ ve içecekler _ meselâ kısırak-sütü ve bal 'dan içkiler-i "helâl " veya "mübâh " olarak, ilân etti" (s.18):

"Kur'ân, tam olarak, Taberî Tefsîri esas olmak üzere, Sâ mânî Hükümdarı Mansûr ibn Nûh (961-977)'un kurduğu bir Hey'et tarafından Farsça 'ya çevrilmiştir ki, bu sonradan Türkçe Tercümesi 'ne esas teşkil etmiştir. Hey'et azâları arasında bir de, Isbicap/Sayram 'ı bir Argu Türk Alimi bulunmaktaydı. Argu Türkleri'nin Lehcesi, İslâm öncesi devirde Batı Türkleri 'nin edebî dili, Maniheist Türkler 'in Altın-Argu dedikleri dil derecesinde yükselmişti. Bu Tercüme'nin tamamlanmış bir Argu Nushası, Manchester 'deki John Ryland Kütüphanesi 'nde mahfuz bulunmaktadır" (s.19).

"Kur'ân, Türkler'e bir İslâmî Edebî Lisan meydana getirmeğe yardım etti. Bu edebî lisan, mahallî lehçelerin baskısına rağmen, Çağatay Ulusu başkentinin, Semerkant 'tan Herat 'a nakledilmesine kadar, müşterek bir Orta-Türkçe karakterini muhafaza etti... Kur'ân 'ın Farsça ve Türkçe Tercümeleeri, İslâmiyet 'in Ortaasya 'da, geniş bir şekilde yayılmasıyla başlamıştır. "Allâh'ın Ordusu/Türkler, İslâmiyeti kendi millî dinleri olarak benimsediler. Peygamber ve Sahâbeler, millî kahraman olarak kabul edildi. Hz. Muhammed, Alî, Hâlid ibn Velid, Bozkır Halk Edebiyatı 'nda, özellikle XIX.Yüzyıl Kazak Halk Edebiyatı 'nda kendi âdetleriyle, Türk çadırları 'nda yaşayan Türkler olarak tasvir edildi. Budha'nın, eski göğ-e-çıkış an'anesi, daha sonra Hz. Muhammed'in Mi'râcı 'nı aksettiren minyatürlerde yaşadı..." (s.19-20).

"Abbâsî ve Sâ mânî Orduları 'nda Türkler 'e tanınmış olan imtiyazlar, onlara, kendi askerî an'anelerini ve siyasî mahâretlerini muhâfaza etmek imkânı verdi. Türkler, Yakın-doğu 'nun Teokratik Hükümet düşüncesini, hiç bir zaman benimsemediler... Selçuklular, "Saltanat "ı, "Hilafet "ten ayırmışlar. Karahanlı Hükümdarları, Semerkant ve Buhara 'nın Ruhanî ve Alevileri 'ne karşı, daimî bir mücadele içinde idiler. Onlar, daha sonraları Çengiz ve Temür 'ün de kullandığı, kendi İslâm Öncesi Devlet İdaresi hakkındaki kitapları, (1069'da yazımı biten) "Kutadgu-Bilik"i, İslâmlaştırmışlardı..."

"Türkiye 'de XIV. Yüzyılın ilk yarısında, sâdece Çengiz Han Yasası'nın Osmanlı Varyantı olan ve sonradan Ulemâ'nın tazyikıyla "Kanûnî Sultânî." olarak isimlendirilen, "Yasak-ı Osmânî " yürürlükte idi. Bununla berâber, Şeri'at, Kanun 'a tâbi kalmıştır..."

Çengiz 'in yükselişi ve Torunları'nın İslâmiyet 'e girmeleri, Bâtunî ve Alevîler 'in teokratizme giden bütün umutlarının yıkılmasına müncer oldu. Batı'da Anadolu ve Kırım 'dan, doğuda Hanbalık/Pekin 'e kadar bütün ülkelerde, tek bir Hanefî-Sünnî İslâmiyet, kesinlikle yerleşti (s.21-23).

"Kur'ân Türkler 'e, kendi Askerî ve Devlet İdare sistemlerini değiştirmeksizin, tecrübelerini kullanarak hâkimiyetlerini, Asya 'nın Bozkır ve Dağlık mıntikasında kurmalarına ve böylece İslâmiyet 'in: Sâsânî, Bizans ve Hazar Ülkeleri 'ne yayılmasına yardımcı olmalarına, imkân vermiştir. Kur'ân, Türkler'e tek bir Düşünce Sistemi ve tek bir Edebî Dil kazandırmıştır. Türkler'in başlıca kültürel mirası, İslâmî Devr 'e aittir..." (s.24).

Rahmetli TOGAN 'ın, Viyana Üniversitesi 'nde verdiği "İbn Fadlan's Reisenbericht " (İbn Fadlan Seyahatnâmesi) tezi ile "Doktora Diploması " aldığı 7 Temmuz 1935 günü, orada verdiği "Konferans " metnine ekli olan, "Bizde İslâm Tedkikleri ve Bunun Ehemmiyeti " başlıklı yazıdan:

"...bütün Türk Tarihi 'nde İslâmiyet kadar, tekmil mukadderatımız üzerinde müessir bir kuvvet görülmemiş; ve İslâmiyet'in mukadderatı üzerinde, Araplar'dan sonra hiçbir millet, Türkler kadar müessir olmamıştır. Anadolu 'ya gelen Selçuklular, sayıları pek az olan Osmanlılar, ancak İslâmiyet sâyesinde Bizans-medeniyetine karşı koyup, kendi milliyetlerini muhafaza edebildiler. Bu, Bizans ve Türk tarihiyle meşgul olan bütün âlimlerin kabul ettiği, bir hakikattir.

"Müslümân Türkler, Önasya 'da şimdiki Türkiye 'yi yarattıkları vakit, Avrupa 'ya (Karadeniz kuzeyi ve Balkanlar'a) Peçenekler 'le Uzlar, yani Oğuzlar da gelmişlerdi. XI. Asrın ortasında Peçenekler 'in sayısı 800 000 ev yahut nüfus, Uzlar 600 000 sayıldıkları halde; bunlardan, şimdi bir avuç (Ortodoks-Türk olan) Gagauzlar 'dan başka, hiçbir şey kalmadı. Daha Avrupa 'ya gelişlerinden bir asır sonra bunlar, (Ortodoks) Hıristiyanlığı kabul ederek, şimdiki Doğu-Avrupa Slavları 'na katıldılar; en çokları da, şimdiki Ukrayna Milleti 'ni teşkil ettiler. Çünkü, İslâmiyet gibi bir dayançları yoktu, Şamanî idiler; hemen Hıristiyan propagandasına kapılıverdiler... Biz Türkler, yalnız İslâm devrinde, kültür itibarıyla birleşmiş, fikren yeknasak ve mütecanis bir millet olduk... Araplar 'dan sonra, İslâmiyet in mukadderatı üzerinde müessir millet, Türkler 'dir, dedim. Çünkü, Türkler bu dini, X.Asırdan sonra ve Moğollar devrinde, milyonlarca ahâli şeklinde (gönüllü olarak) kabul etmiş olmasaydılar; Gazneli (Sultân) Mahmud ve diğer Türk Sülâleleri, onu Hindistan 'a yaymamış olsalardı, bu Dîn hiçbir zaman cihanşümül bir din şeklini alamıyacak; Ortaasya 'da, Uzakdoğu 'da, Hindistan 'da ve (Osmanlılar sâyesinde Balkanlar ile) Şarkî-Avrupa 'da yayılamıyacak; bir Önasya Dîni olarak kalacaktı. O halde biz, İslâm İlimleri 'ni, ciddiyetle ve millî tarihimiz bakımından tam ihtimamla öğrenmek mecburiyetindeyiz " (s.57-59).

* * *

Istanbul Edebiyat Fakültesi 'nde, Dekanlığa ısrarlı teklifi üzerine kurulan "İslâm Tedkikleri Enstitüsü "nde, 1953'ten ölümüne kadar Müdürlük yaptı ve onu araştırma ve yayımlarıyla geliştirdi. Bu arada, "Milletlerarası Müsteşrikler Kongresi "nin XXII.si, 15 Eylül 1951'de İstanbul 'da yapılırken Kongre Başkanlığı 'nı, mahâretle yürüttü. Bu Kongre'ye, 38 Ülkeden 524 bilgin katılmıştı. Bu arada, Amerika 'dan gelen bir Ermeni 'nin, "Hititler'in Ermenilerin Ataları Olduğu " yolundaki "Bildiri "sini, keskin deliller ileri sürmekle, redde-

Umumî Türk Tarihi'nin En Büyük Alimi Hocam Ahmed Zeki Velidî Togan

derek, "Program" a koydurtmadı. Bu Kongre'de, hazırlanacak "Türk Dili ve Kültürü Temel Kitabı"nın yayınlanması kararını çıkartmayı başardı. Ancak, bu kitabın I. Cildi olarak, 1959'da "Türk Dili Temel Kitabı" yayınlanabildi. "Çağın en büyük Türk Tarihçisi" sıfatını, bu Kongre'de de, Yabancılara kabul ettirmişti.

O, Türk Temsilcisi olarak, 1964'te Delhi'de toplanan "XXVI. Milletlerarası Müsteşrikler Kongresi"ne katılınca, bu Kongre'de Dil konusu dışında, "9 Ciltlik Türk Kültürü El-Kitabı"nın hazırlanıp, yayınlanması kararını aldırttı. Millî Eğitim Bakanlığımızın yayınlacağı "Türk Kültürü El-Kitabı"nın I. Cildi'nin hazırlanmasında, çalışacak dört kişilik Hey'et'in başında, Rahmetli Togan bulunuyordu. Yukarı'da "ÖTÜKEN" Dergisi konusunda, 1966 yılında Togan'ın, bu "El-Kitabı" için, ilgililere yazdığı "6 Mektub"un varlığına işaret edilmişti. Ancak, İlk Cildin Bakanlıkça yayınından sonra, bu iş yürümedi!..

O'nun 1956 Aralık ayı başında Fakülte "Profesörler Kurulu"nda "Oybirliği ile Ordinaryüs"lüğe yükseltilmesi çok geç kalmış olduğu halde, Üniversite ve ülkemizde, çok sevinçle karşılanmıştı. Bu haber, İstanbul gazetelerinden "DÜNYA"nın, 9 Aralık 1956 tarihli sayısında, fotoğrafı da konarak, altında şöyle verilmişti: "Zeki Velidî Togan, Ord.Prof. oldu".

"Umumî Türk Tarihi Profesörü'nün terfii, büyük bir memnunluk uyandırdı. Bugüne kadar, beş yabancı dilde ve Türkçe 170 küsür eser yazan; Götengen, Bonn, Finlandiya, (Viyana) ve İngiltere Üniversiteleri'nde Kürsü Sahibi olan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Umumî Türk Tarihi Profesörü Dr. A.Zeki Velidî Togan'ın, Ordinaryüs Profesörlüğü'ne terfii, Profesörler kurulu'nda oybirliği ile kabul edilmiş ve Yüksek Tâsdika (Cumhurbaşkanlığı'na) sunulmuştur. Haber, Üniversite muhitinde memnuniyet uyandırmıştır".

* * *

Rahmetli'nin, "Oğuz Türkleri'nin Büyük Zaferi Malazgirt'in 900. Yılı Hâtırası"na armağan olarak bitirdiği son eseri, "OGUZ DESTANI Reşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlîli"dir ki, ölüm döşeğindeyken, son düzeltmesini yapmış; Asistanı (ve mânevî evlâdı) Dr. Tuncer BAYKARA tarafından bastırılmıştır (İstanbul 1972, I-IV Levha, 164 sahife).

Dördü Topkapı Sarayı ve biri Süleymaniye Kütüphaneleri'ndeki yazmalara ve iki Rusça tercüme ile bir Farsça metin baskılarına göre hazırladığı, İlhanî: Veziri Tarihçi Reşideddin Fazlullâh'ın Farsça "Câmi'ü't-Tevârih" in mukayeseli metnini, dilimize çevirmiş (s.15-78); II. Bölüm olarak, Tercüme'de birer rakamla işaret ettiği (İzahlarını belirten) "NOTLAR"ı (s.79-114), başka uzmanların yapamayacağı bir üstün bilgi ile çok titizce yazıp eklemiştir. III. Bölüm olarak da, "Oğuz Destanı'na Ait Mülâhazalar"ını (s.115-152) yazmıştır. Sonunda, T.BAYKARA'nın "DİZİN"i s.153-164) bulunuyor. Kitapta (s.152), son olarak rahmete kavuştuğu günden bir ay önceki tarih ve yeri: "26 Haziran 1970, Cerrahpaşa" (Hastahanesi) diye belirtmiştir. O'nun, hem "Reşideddin Oğuznâmesi" (1305'te bitmiş) hem de, Ebûlgazî Bahadır Han'ın "Şecere-i Terâkime" (=Türkmenlerin Soykütüğü), "Uygurca Oğuz Kağan Destanı", "Dede-Korkud Kitabı", "Oğuz Destanı'nın Uzunköprü (Edirne) Yazması" ve "Yazıcıoğlu Tevârih-i Al-i Selçuk"u başına ekli "Oğuz Destanı'ndan bir parça" karşılaştırmalarına göre, son görüş veya düşünceleri olan, "Tetkiklerin Son Neticeleri"ni, aynen görelim:

"Milâddan önceki yedinci yüzyılda, (Kafkaslar kuzeyindeki Doğu-Kimmerleri kovarak, 680 yılında Kafkas Geçitlerini aşan) *Sakalar*, (634'te, Sina Yarımadası'na varıp, Firavun III. Psammetik'ten harâc alıncaya kadar) *Önasya Fütûhâtı* yaptılar: hem (aynı zamanda Çin hududuna kadar) *Uzakdoğu* 'ya da. Bütün bu *Fütûhât* 'a, *Türkistan* 'da vaktiyle malûm olmayan vakitlerde, ihtimal ki, Milâddan Önceki Onbirinci Yüzyıldan başlayıp yerleşen *İranî Kavimler* de, katılmışlardır. Fakat, bunların Kırallı ile Hükümdarlık gibi vazifeleri, olmamıştır (Sakalar'ın tebaasıydılar). *Khorezmliler* 'le *Soğdlar* 'ın Kıralları varsa da, bütün *Kang Ülkesi* 'nde hâkim olan kabilelerin bir kolu olmuştur".

"(İlk Büyük Türk Cihângir'i) *Afrasyâb Orduları* 'nı teşkil eden kabileler hakkında, (Firdevsî'nin, eski rivayet yazmalarına göre, M. 1010 yılında 60 bin beyit olarak bitirdiği, İran Millî Destanı) *Şehnâme* ve emsâli *İran Destanları* 'nda, çok malûmat var. Fakat onlar, en çok şimdiki *Afganistan* 'da yaşayan kabilelerdir. *Afrasyab* burada, *Garcistan* 'ı merkez edinmişti. Ma'mâfih bu *İran Destanı* 'nda: *Türk*, *Karluk* ve *Çigil* (üzerine) çok mufassal malûmat verilmiştir. *Oğuzlar* (ise), daha kuzeyde olup, savaşlarda, ikinci derecede rol oynamış görünüyorlar. Fakat *Oğuz* (Han), *Afrasyab* 'ın idaresinde bir *Kumandan* olsa gerek. Ve *Çocukları* (6 Oğlu) da, o taraflarda bulunmuş; sonra bütün (24 Boy) *Oğuz Kabileleri* 'ne hâkim olmuşlar.

O zamanki, yani *İlk Tarihî Devir* 'de, (doğuda) *Büyük-Okyanus* 'la (batıda) *Akdeniz* 'le *Karadeniz* 'e kadar uzanan bir *Devlet'i Kuran Kabileleri* öğrenmek için, en mühim kaynak, toponimi (Yer/Coğrafya-Adları Bilgisi)dir.⁴ Toponimi'ye başlamadan evvel *Türk*, *İran* ve sâir (İbrânî gibi) rivayetlerinde *Uzakdoğu*, *Önasya*, *Doğu-Avrupa* 'ya yayılmış ve Hükûmet sürmüştü kabilelere dair *Çin*, *İran*, *Arap* ve *Rus* kaynaklarında verilen malûmat var. Bugüne kadar çok ihmal edilen bu kaynak (yani, *Oğuznâme*), *İlk Tarihimiz* 'i öğrenmek için, en mühim kaynaklardandır. Kabileler, önce her yerde, aynı şekilde değil; bazı lehce ve mahallî telâffuzlara göre, isim almıştır. Meselâ: *Kay*, çoğulu ile *Kıyat*, *Kıygat* şeklinde geliyor. Bunların *Uzakdoğu* 'ya gidenleri, *Reşideddin* 'de çok eski zamandan beri tanınıyor ve onlara, *Hsi* deniyor. Bu, uzun bir meseledir".

* * *

A.Zeki Velidî TOGAN 'ın "*Türk Tarihi*'ni ilk defa bütün olarak ele alan" ve ilk baskısı 1946'da İstanbul'da _ Ed. Fakültesi dışında serbest _ yayınlanan (XVI+486 sahife) "*Umumî Türk Tarihine Giriş, Cild I. En Eski zamanlardan 16. Asra Kadar* " ("Hak Kitabevi" yayını) adlı eşsiz eserinin, *İstanbul Ü. Ed. Fakültesi Yayınları* No. 1534. *Tarih Araştırmaları* No. 2. Cild 1" olarak, biraz genişletilmiş halde çıkan "*II. Baskı* "nın (İstanbul 1970, Ed. Fak. Basımevi, XVI+537 sahife) için, son nefesini vereceği Cerrahpaşa Hastahanesi'nde yazdığı (s.XI), "*İkinci Baskısına dair birkaç söz* "ü, Kendisinin karşılaştığı resmî engellere ve maddî imkânsızlıklara rağmen, sarsılmayan gayretini tanıtmaya yarar diye, aynen nakledelim:

"Bu kitap, 1944-1945 senesinde biz, (Millî Şef'in, 15 Mayıs 1944'te Radyo Haberle-

4 Meselâ: M.Ö. 508'de SKYLAKS'ta: Rize'de *Aşkur*, Hopa'da *Apsar*/Afşar; HERODOT'ta: *Araks* / *Aras*, *Moskh*/Ahıska'da; KSENOPHON'da: *Hesperit*/Erzurum-İspir, *Tirell*/ Tirebolu'da, *Pasian*/ Erzurum-Pasin, *Taok* (=Tavlar)/Olta-Tortum'da; STRA- BON'da: *Ala-zan*/Tiflis doğusunda çay, *Gogaren*/Artvin-Borçalı arasında. *Sakasens*/ Karabağ'da, PTOLEMEOS'ta: *Kalarzen* (Kalarçyurdu) /Artvin-Ardanuç kesimi) ...

Umumî Türk Tarihi'nin En Büyük Alimi Hocam Ahmed Zeki Velidî Togan

riyle "Turancılık" Suçlaması yüzünden tutuklanıp, ülküdaşlarıyla birlikte İstanbul'daki *Tophane* 'de (17 ay 10 gün kadar) hapiste tutulduğumuz zaman yazılmıştı; ve orada, *dostların maddî yardımları* 'yla, basımına başlanmıştı (1946'da, tashihlerini benim yaptığım ilk baskısı çıkmıştı).

"Fakat, kitabın yazılışı zamanında, Kütüphanelerden uzak bulunduğumdan ve (evdeki) kendi kütüphanemden de, ancak mahdut eserler getirmek mümkün olduğundan, *birçok isimlerin yerleri eksik kalmıştı. İkinci tab'ı* nda bu eksikleri tamamlayacağımı umarak, (İlk Baskıdan elimdeki) kendi nushamın kenarlarına, notlar yazmıştım. Eski harflerle olan bu notların hepsini, (yeni yazımıza çevirmek için, birlikte tutuklu olduğum) arkadaşlarım, okuyamadılar. Ben de, fazla meşguliyet yüzünden (yani, Savcının suçlamalarına cevap yetiştirmek için, çok uğraşmadan), kendim makine (daktilo) ile yazmaya, vakit bulamadım. Ma'mâfih, *Asistanım Tuncer BAYKARA*, bu yazı ve notlar(ım)dan istifade etmekteki fedakârlığını, eksik etmedi. Bu sene (İstanbul 1969) *Tarihte Usul* kitabımın, yeni baskısında da, aynı mahzurlar vardı. Onun tashihlerini de, *Tuncer BAYKARA* yapmıştı. Kendisine bu gayretinden dolayı, çok teşekkür ederim".

"17 Nisan 1970-Cerrahpaşa"

"Ord. Prof.Dr. A.Zeki Velidî TOGAN"

Rahmetli'nin, "İstanbul Ü.Ed.Fak. Yayınları"ndan "No.449. *Tarih Araştırmaları No.1* " olarak, 1950'de İstanbul'da basılan *"Tarihte Usul "* (XXXI+374 sahife), (s.II.), şöyle ithaf edilmiştir:

"*Arkadaşım Ord.Prof.Dr. h.c. Fuad KÖPRÜLÜ* 'ye, *Türk İlmîni usûle kavuşturmak yolundaki mesailerinin takdir nişânesi olarak, ithaf edilmiştir* ". O, daha "*T.C. Vatandaşı* " olduğu 1925 yılında, ilgili makama "lâyiha" vererek, dilediği *iki ilmî kuruluş* 'un gerçekleştirmeyişine üzüntüsünü ve umudunu, bu kitaptaki "*Önsöz* "ün sonunda, şöyle anlatıyor:

"*Bu Memleket'in (Türkiye'nin) irfan işlerinde, kendimize halefler yetiştirmek üzere çalışmak, benim için en büyük saâdet olacaktır*. Bu kitapta, s.282 ve 310'da, *tesisi yollarını gösterdiğim İlmî Enstitü Kütüphaneleri* 'ni teşkilde faydalı olabilsen; bir de, *Riyazî ve Tabîî İlimler* 'le birlikte *Hümaniter İlimler* üzerinde çalışacak ve bünyemize uygun *TÜRK ULUM AKADEMİSİ* kurmak hususunda, 8.6 ve 5.9.1925 'te *Maârif Vekili Hamdullah Subhi (TANRIÖVER) Bey* 'e takdim ettiğim *Lâyiha* 'nın; aynı fikri taşıyan diğer birçok *Türk Aydınları* 'nın, senelerden beri muhtelif vesilelerle, Matbuat'ta izhar eyledikleri (bu uğurdaki) *Büyük Dilekleri* 'nin, kuvveden fi'le çıktığını görürsem, daha çok mes'ûd olurum. Çünkü, bu kitapta, s. 13-14, 114, 144, 316-319 ve 391'de anlattığım gibi, *Tarih ve Lisaniyat İlimleri, ancak Müsbet İlimler* 'le birlikte ve muhtelif ilim mensuplarının yardımıyla işledikleri zaman, lâyük oldukları kıymeti kazanırlar; ve *Metod*, ancak o şerâitde tam olarak tatbik edilebilir.

A. Zeki Velidî TOGAN, 16.5.1950 Bayezit".

Bu kitabın "*EKLER* " bölümünün 1-3. No.ları (s.190-334), *Türk Tarihine Ait Kaynaklar ile Telif Eserlerin listelerini*, tam tanıtıcı biçimde veriyor ki, bu bakımdan, *Millî, Ülke ve Bölge Tarihimize uğraşanlar* 'a, büyük kolaylık ve yol gösterici olmuştur.

Bu yönüyle de Rahmetli, ülkemize ve kültürümüze, büyük hizmet etmiştir.

* * *

A.Zeki V. TOGAN 'ın, basılmadan kalan son büyük bir eseri, daktilolu metni (resimler hariç), 160 sahife tutan "*Sakalar'ın Tarihi* " adlı kitabı olup, "*Yayınlanmamış 9 Kitabı* "ndan birisidir. Bunun için, Eşi, rahmetli Nazmiye TOGAN, Kızı Isenbike ve Tuncer BAYKARA, şu bilgileri veriyor:

"*Sakalar'ın Tarihi, Umumî Türk Tarihi* adlı eserin, 9 Cilt olarak planlandığı şeklinin, *İlk Cildi* olmak üzere, 160 daktilo sahifesi halinde (kroki, şekil ve resimler hariç) hazırlanmış olan metin. O tarihte bu 9 Ciltlik Eser 'in yayınlanması için, (H.Nihal ATSIZ'ın "Yayın Müşâviri" iken, Tahsin DEMİRAY'ın sahibi olduğu) *Türkiye Yayınevi* ile anlaşılması (1947-1949 yıllarında). Elde bulunan bu nusha, yayına hazırdır".⁵

Rahmetli Hocamız'ın, son olarak katıldığı "*Milletlerarası* " bir ilmî toplantı, *Tahran Üniversitesi* 'nin, *İlhanlı Başveziri, Tarihçi, Tabib Hamadanlı Reşîdeddin Fazlullâh* 'ın ölümünün 650. Yıldönümünü anmak için yaptığı "*Kollokyum* " idi. 2-7 Kasım 1969 tarihinde *Tahran* ve *Tebriz*'de yapılan toplantıya, *Türkiye* 'den Prof.Dr. Osman TURAN ile birlikte Hocamız da gitmişti ve 8 resimli 40 sahifelik tebliği, "*Sakalar ve Afrasyab/Alp-Er Tonga* " idi. O zaman, *Iran* 'da "*Doktora Öğrencisi* " olarak bulunan, şimdi Atatürk Ü. Fen-Ed.Fak. "*Fars Dili ve Edebiyatı Bölüm Başkanı* olan arkadaşımız Sayın Prof.Dr. Saime Inal SAVI Hanım, bu Kollokyum'da sunulan tebliğlerden, çok saydığı *Hoca* 'nın dizgi provalarını iki defa tashih edip, forması baskısı için bağlandığı halde, *Tahran Üniversitesi Yayını*, "*Collected Work of Rashîd-al-Dîn Fadlallâh Vol.I* ". *Tahran* 1971'den, nasıl çıkarıldığının tanığı olarak, şu bilgileri verdi:

"Rahmetli, Ord.Prof.Dr. Ahmed Zeki Velidî Togan imzalı 40 daktilo sahifeli ve yabancı yayınlardan alınma *Sakalar ile ilgili 8 resim* bulunan *İngilizce Tebliği* 'n *Tahran*'daki matbaa tashihlerini, ben üzerime almıştım.1970 Temmuz başlarında, son _galiba 3. _ tashihini de yaptığmdan, çıkacak kitaba konulmak üzere, yerini almıştı. Ancak, *Hoca*'nın *Istanbul* 'da ölüm haberi (26 Temmuz 1970 Pazar) *Türkiye Radyoları* 'ndan, *Tahran* 'da da duyulunca, iş değişti: M.Ö. VII.Asırda *Sakalar'ın Cihangir Padişahu Afrasyab/Alp-er Tonga*'nın, *Iran ülkesi* 'ni fethile, birçok yaşayan hâtıralar bırakmasını tanıtan bu Tebliğ, *Iran*'daki *Türk ve Türkmenler'in öğünmelerine vesile olacağı mülâhazası* ile, ertesi gün, baskısı bitmiş *Tebliğler Kitabı* 'ndan çıkarıldı. Ve, elimde gördüğünüz gibi, "PROCEEDINGS OF THE COLLOQUIUM ON RASHİD-AL-DİN FADLALLAH, *Tahran-Tebriz, 11-16 Aban 1348/2-7 November 1969, Tahran-1971*" diye ilk kapağı İngilizce de yazılı ve iç kapağında, "COLLECTED WORKS OF RASHİD-AL-DİN FADLALLAH Vol.I" in, "*Bakhsi Khârici*"den çıkarıldı; buranın sonunda, O(sman) *Turan* _ *Iran*'da sevilmeyen "Osmân" adını bile tam yazmayıp _ "*Jamî'al Tavarich et l'histoires des Turcs* " adlı

5 1978 yazında verilen bir karar ile, Atatürk Ü.Fen-Edebiyat Fakültesi ARAŞTIRMA DERGİSİ, "*Ord.Prof.Dr. Ahmed Zeki Velidî Togan Özel Sayısı* ", ödenek yetersizliği yüzünden, ancak, *Erzurum*'da 1985'te "*Fasikül:1, Sayı: 13* " olarak, basılabildi. Bunun, s. 58. 400 sahifelik bu *Dergi* 'de: Doç.Dr. Tuncer BAYKARA'nın, "*A.Zeki V.Togan'ın Hayatı ve Eserleri* " (s.1-10) ve "*Bibliyografyası* " (s.11-31); yukarıda anıldığı gibi Rahmetli'nin Eşi, Kızı ve T.BAYKARA 'nın hazırladığı, "*A.Z.V. Togan'ın Kendi Tasnifine Göre. Mesai Evrakı* " (s.33-53) yazısı, çok değerli olup, ilgi bekliyor...

Umumî Türk Tarihî'nin En Büyük Alimi Hocam Ahmed Zeki Velidî Togan

Fransızca tebliği (s.68-80) yayımlandı.

Bu I. Cild'in "Yâddâşt" (yani, Önsöz) yazılı sahifesinde, 18 "Makale"nin Farsça ve 6'sının "Avrupa Dillerinde" yayımlandığına işaret edilip, 1 Nu.lu dipnotu nda, şu açık yalan uydurulmuştur:

"...Merhum Zekî Velidî Togan (merhûm Bedi'üzzamân Fîrûzanfer gibi) hastalığı dolayısıyla metinlerini gönderemediklerinden, bu "Mecmu'a"da onlarınki yayınlanamadı."

İstanbul 'da, birçok millî eserleri yayınlayan Sayın Avukat Ertuğrul Zekâi ÖKTE, orada çıkardığı aylık "Belgelerle TÜRK TARİHİ DERGİSİ Dün/Bugün/Yarın" da, tarafımdan kendisine verilen daktilolu "Sakalar" kitabının metninden, bazı atlama ve dizgi hatalarıyla birlikte, 7 sayıda yayın yaparak, ilk defa tanıttı: I. (Sayı 17, Temmuz 1986, s.20-24), II. (Sayı 19, Eylül 1986, s.29-33), III. (Sayı 20, Ekim 1986, s.28-32), IV. (Sayı 21, Kasım 1986, s.22-25), V. (Sayı 22, Aralık 1986, s.21-24, bunda 20 sahife atlanmış), VI. (Sayı 23, Ocak 1987, s.30-34), VII. (Sayı 24, Şubat 1987, s.27-31). Aslı Üyesi bulunduğum Türk Tarih Kurumu, "Sakalar Tarihi" ni bütün olarak yayınlamayı kararlaştırmışsa da, metinde anılan yabancı yayınlardaki ilgili şekil ve resimlerin bulunmayışı, engel olmaktadır!...

Konumuzu, TOGAN Hocamız 'ın, Türk Gençleri 'ne örnek davranışı ve öğüdünü hatırlatarak, bitirelim: O, ilk İslâmî Edebî eserimiz *Kutadgu-Bilik* (1069) adından yararlanarak, Lâtince "Logi/Loji" yerine, "Bilik" deyiminin kullanılmasını istedi. Bunu, 1925'te Berlin 'e varışında onu Ülkemize gelmeğe çağıran Eski Maârif Vekili Dr. Rıza NUR 'a da, öğütlemişti: "Türkoloji" yerine, "Türk-Bilik" diyelim. Kendisi de, 1929'da Budapeşte'de Almanca verdiği Konferansı'nın metni, 1930'da orada "Türk-Bilik No .1" diye bastırmıştı. 1943'te İstanbul'da bastırıldığı "Türkili (Türkistan) Haritası ve Ona Ait İzahlar" kitabı da, "Türk-Bilik No.6" idi.

Çalışarak Fakülte'de okuyan güvendiği bir talebesi olarak, Yazı İşleri ve Dağıtım'na beni "Memur" yaptırdığı, Rahmetli Dr. Hasan Ferid CANSEVER 'in "On beş günde bir" çıkarttığı "Cild XXVI, Sayı 1" ve 1 Eylül 1942 tarihli "TÜRK YURDU" dergisinin dış ve iç kapağında, bu derginin adı, Göktürk Yazısı ile ve "Oniki-Hayvanlı Millî Türk Takvimi"ne uyularak, "Yılki" (At) Yılı" diye işaretlenmişti. Bunlar Hocamızın isteği idi. Ekim 1942'deki 3. Sayı'dan sonra, "Basın Savcılığı" mızın, "Türk Alfabeti Kanununa aykırı"dır ihtarına uyularak, kapaktan Göktürk Yazısı çıkarıldıysa da, 1943 yılının "Koyun yılı" olduğu resmî engellemeler yüzünden son çıkan 1-15. I. 1943 tarihli 1-2. Sayıda bile belirtildi.

Yine Rahmetli, bu TÜRK YURDU'nun, "15 Eylül 1942/ Yılki Yılı" tarihli 2. Sayısı içkapağında yazdığı, imzasız "Eski Türk Yazısı" nı, aynı ayda, "Türk Yurdu Yayınlarından, Sıra:A, Sayı:1" olarak, aynı başlık altında 2 sahifedeki 1 yaprağa yazıp, "2 Kuruştur" diye fiat da koydurarak, doğduğu Küzen köyündeki soylu âilesinin oymak-adiyle "Soklıkayoğlu" müsteâr (takma) ismiyle imzalayıp, üç bin adet bastırttı (Klişesi, yukarıda anılan Atatürk Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi ARAŞTIRMA DERGİSİ Ord. Prof.Dr. A.Zeki V. Togan Özel Sayısı, s. 105-106'da verilmiştir).

"Eski Türk Yazısı" başında, O'nun şu seslenişi, ne güzeldir:

"Türkleri, eski millî medeniyetlerle de tanıştırmayı ülkü edinen Türk Yurdu dergisi,

Prof.Dr. M.Fahrettin KIRZIOĞLU

Okuyucularına, herşeyden önce, *Eski Türk Yazıları* 'nı hatırlatmak lüzumunu görüyor. Bu *Yazılar*, örnekleri *Avrupa* 'da olduğu gibi, kendi *Dilcilerimiz* tarafından da neşrolunmuş bulunan *Orkun ve Uygur Yazıları* 'dır..."

"*Türkçü Gençler*, bu *Yazıları* öğrenirler; hattâ *Mektup* yazıp, hiç olmazsa, *İmza* olarak kullanırlarsa, bu *En Eski Türk Medeniyeti Eseri* de, aramızda tanınıp, yaşamış olur. *Başka Milletlerin Gençleri* de, böyle yaparlar. Meselâ *Alman Milliyetçi Gençler*, *Eski Cermen Rûna* (=Oyma) *Yazıları* 'nı, severek öğrenirler..." (en sonunda)

"*Eski Türkler bu Yazı ile, yalnız Kitabeler değil, Kitaplar da yazmışlardır.*

"*Soklukayoğlu* " (A. Zeki Velidî TOGAN).